অধ্যায় ২ ঃ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ অৱধাৰণা

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য

২.২ পৰিচয়

২.৩ ৰাষ্ট্ৰ

২.৩.১ ৰাষ্ট্ৰঃ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

২.৩.২ ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কীয় সূত্ৰ

২.৪ নাগৰিক সমাজ

২.৪.১ নাগৰিক সমাজৰ কার্যাৱলী

২.৫ আমোলাতন্ত্ৰ

২.৫.১ আমোলাতন্ত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য

২.৬ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা

২.৬.১ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্য

২.৬.২ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ৰূপ

২.৭ ৰাজনৈতিক অর্থনীতি

২.৮ ৰাজনৈতিক দল

২.৮.১ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

২.৮.২ ইয়াৰ কার্যাৱলী আৰু প্ৰকাৰ

২.৯ প্ৰভাৰ গোষ্ঠী

২.৯.১ প্ৰভাৰ গোষ্ঠীৰ কার্যাৱলী

২.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

২.১১ অধিক জানিবলৈ

২.১২ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

২.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ সৈতে সম্পৰ্কিত সূত্ৰসমূহ নির্ধাৰণ কৰিব পাৰিব
- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ প্ৰতিটো সূত্ৰৰ গুৰুত্ব বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব
- সূত্ৰসমূহৰ মাজৰ আন্তঃসম্পৰ্ক আৰু পৰস্পৰনির্ভৰশীলতা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- সামাজিক কাঠামোৰ ভিতৰত প্ৰতিটো সূত্ৰৰ কার্য বর্ণনা কৰিব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

ৰাষ্ট্ৰ, অভিজাত, ক্ষমতা, কৰ্তৃত্ব, নাগৰিক সমাজ, আমোলাতন্ত্ৰ, ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা, ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি, ৰাজনৈতিক দলৰ লগতে চাপ গোট আদিৰ সূত্ৰ হৈছে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ মূল আলোচ্য বিষয়। এই অধ্যায়টিত আমি ওপৰত উল্লেখ কৰা অৱধাৰণা সমূহ আলোচনা কৰিম।

২.৩ ৰাষ্ট্ৰ (STATE)

২.৩.১ ৰাষ্ট্ৰ ঃ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ আলোচনাৰ মূল কেন্দ্ৰ হৈছে ৰাষ্ট্ৰ। ৰাষ্ট্ৰক ইয়াৰ ভিন্নধৰ্মী কাৰ্যক্ৰমনিকাৰ ফালৰ পৰা অধ্যয়ন কৰা প্ৰয়োজনীয়তা আছে। প্ৰথমে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ সূত্ৰৰূপে আমি ৰাষ্ট্ৰৰ বিভিন্ন সংজ্ঞা আলোচনা কৰিম।

এৰিষ্টটলৰ মতে, ৰাষ্ট্ৰ হৈছে 'নিখুঁত আৰু স্ব-নিৰ্ভৰশীল জীৱনৰ বাবে গঠিত পৰিয়াল আৰু গাঁৱৰ সমূহ যাৰ জৰিয়তে আমি এক সুখী আৰু সন্মানজনক জীৱন লাভ কৰিব পাৰো।'

উইড্ৰ'উইলছন (Widrow Wilson) ৰ মতে, 'ৰাষ্ট্ৰ হৈছে এক নিৰ্দিষ্ট ক্ষেত্ৰৰ ভিতৰত আইনৰ বাবে সংগঠিত জনতা।'

বাৰ্গেছ (Burgess) ৰ তুলি ধৰা ৰাষ্ট্ৰৰ সংজ্ঞা অনুসৰি, 'মানৱসমূহৰ এক নিৰ্দিষ্ট অংশ যাক সংগঠিত গোটৰূপে লক্ষ্য কৰিব পাৰি।'

আন এজন পণ্ডিত **ব্লাণ্টশ্লি** (Blunctschli) ৰ মতে 'ৰাষ্ট্ৰ হৈছে এক নিৰ্দিষ্ট ক্ষেত্ৰৰ ৰাজনৈতিকভাৱে সংগঠিত জনতা।'

লাস্কিয়ে তুলি ধৰা সংজ্ঞা অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰ হৈছে 'এক ক্ষেত্ৰ সমাজ যাক চৰকাৰ আৰু দাবী কৰা প্ৰজা ৰূপে বিভক্ত কৰিব পাৰি, ইয়াৰ নিৰ্দিষ্ট এলেকাৰ ভিতৰত অন্যান্য অনুষ্ঠানসমূহৰ ওপৰত প্ৰভুত্ব থাকে। পৰৱৰ্তী সময়ত ফিলিমোৰে মন্তব্য কৰে যে ৰাষ্ট্ৰ হৈছে স্থায়ীভাৱে দখল কৰি থকা এক নিৰ্দিষ্ট এলেকা, সমূহীয়া আইন, অভ্যাস আৰু ৰীতিৰে একে ৰাজনীতিৰ দ্বাৰা বান্ধ খাই থকা, এক সংগঠিত চৰকাৰ স্বতন্ত্ৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ মাজেৰে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰা আৰু ইয়াৰ পৰিসীমাৰ ভিতৰত সকলো ব্যক্তি আৰু বস্তুৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ থকা, যুদ্ধ আৰু শান্তিৰ লগতে বিশ্বৰ সকলো সমূদায়ৰ সৈতে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সম্পৰ্কৰ সিদ্ধান্ত ল'বলৈ সক্ষম জনতা।'

ৰাজনৈতিক বিজ্ঞানত ৰাষ্ট্ৰ সূত্ৰক প্ৰায়ে চৰকাৰ, সংঘ আৰু ইয়াৰ সৈতে সম্পৰ্কিত সংজ্ঞাৰ সৈতে একে অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। অৱশ্যে ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাক প্ৰায়ে সাধাৰণভাৱে প্ৰতিষ্ঠিত ৰাজনৈতিক অনুশীলন আৰু ৰাজনৈতিক বিশ্লেষণৰ বিষয়বস্তুৰূপে গ্ৰহণ কৰা হয়। প্ৰাচীন গ্ৰীচৰ নগৰ ৰাষ্ট্ৰসমূহ আছিল সংগঠিত ৰাজনৈতিক গোটৰূপে ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰথম উদাহৰণ। সেইদৰে প্ৰাচীন

গ্ৰীচ আৰু ৰোমৰ নগৰ-ৰাষ্ট্ৰৰ লগতে ৰেনেছাঁৰ নগৰ ইটালীত অধিক সংগঠিত গোটৰূপে 'আধুনিক ৰাষ্ট্ৰ'ৰ আধাৰশিলা স্থাপন কৰা হৈছিল।

আনহাতে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব ৰাষ্ট্ৰৰ সামাজিক দিশ বুজাৰ লগতে ইয়াৰ দ্বাৰা ৰাষ্ট্ৰ আৰু এনে ধৰণৰ অন্য সংগঠনৰ মাজত পাৰ্থক্য নিৰ্ধাৰণৰ চেষ্টা কৰিছে। আধুনিক ৰাষ্ট্ৰ আৰু ধ্ৰুপদী ৰাষ্ট্ৰ উভয় ৰূপেই একে সময়তে মানৱৰ কাৰ্যাৱলীক উৎসাহ আৰু বাধা প্ৰদান কৰিব পাৰে। ৰাষ্ট্ৰই ন্যস্ত কৰা ক্ষমতাই মানৱ জীৱনক ভিন্ন ক্ষেত্ৰত প্ৰভাৱিত কৰিব পাৰে। ব্যক্তিসমূহৰ জীৱনত দমনমূলক সংস্থাৰূপে ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতি এক সংশয়মূলক ভাৱেই হৈছে সাধাৰণ প্ৰৱণতা। অন্যহাতে একে সময়তে ৰাষ্ট্ৰই বিভিন্ন ব্যৱস্থাৰে বৃহত্তৰ প্ৰেক্ষাপটত আৰু বিশেষভাৱে নাগৰিকসকলৰ জীৱনত সমৃদ্ধি সাধন কৰে।

ৰাষ্ট্ৰৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰোতে আমি ইয়াৰ উৎপত্তিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিব লাগিব। গ্ৰীকসকলে 'পলিচ' অৰ্থাৎ ৰাষ্ট্ৰ শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল নগৰ ৰাষ্ট্ৰসমূহক বুজাবলৈ। অনুৰূপ ধৰণে ৰাজনীতি বিজ্ঞানত ৰাষ্ট্ৰৰ অৱধাৰণা প্ৰথম ব্যৱহাৰ কৰিছিল নিক'ল' মেকিয়াভেলিয়ে। ক্ৰমাৎ এই সূত্ৰ কৰ্তৃত্ব, ক্ষমতা আদি দিশৰ সৈতে অধিক নিৰপেক্ষ ধৰণে সম্পৰ্কিত হ'বলৈ ধৰিলে।

ৰাষ্ট্ৰৰ চাৰিটা প্ৰধান উপাদান অথবা কাৰক হৈছে চৰকাৰ, সাৰ্বভৌমত্ব, জনসংখ্যা, ক্ষেত্ৰ। এইকেইটা হৈছে এনে আধাৰশিলা যাৰ ওপৰত ৰাষ্ট্ৰই ইয়াৰ অস্তিত্ব আৰু ধাৰাবাহিকতাৰ বাবে নিৰ্ভৰ কৰে। অন্য সংগঠনৰ পৰা ৰাষ্ট্ৰক পৃথক কৰাত এই কাৰকসমূহে সহায় কৰে। এইসমূহ কাৰকৰ বাহিৰেও সামাজিক কাৰকেও ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি আৰু সংৰচনাক ৰূপ দিয়ে। আমেৰিকান আৰু ফৰাচী বিপ্লৱ এই দুই বিপ্লৱে ৰাষ্ট্ৰৰ গণতান্ত্ৰিক সংৰচনা গঢ়ি উঠাৰ বাট প্ৰশস্ত কৰে যিহেতু এই বিপ্লৱে নাগৰিকসকলক নিজৰ অধিকাৰ সন্দৰ্ভত সজাগ কৰি একনায়কত্ববাদী শাসনৰ ওৰ পেলায়।

একনায়কত্ববাদী শাসন মানে হৈছে এজন ব্যক্তিৰ শাসন যাৰ অপৰিসীম ক্ষমতা থাকে।

২.৩.২ ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কীয় সূত্ৰ (Theories Related to Nature of the State)

এই পৰ্যন্ত আমি ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় সূত্ৰসমূহ আলোচনা কৰিলো। পিছে যেতিয়া ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰো এইক্ষেত্ৰতো বহুকেইটা সূত্ৰ আছে। ইয়াৰে বহল তিনিটা সূত্ৰ হৈছেঃ

- **উদাৰমূলক সূত্ৰ (The Liberal Theory) ঃ** উদাৰবাদৰ ধাৰণাৰ আধাৰত এই সূত্ৰ গঢ়ি উঠিছে। এই সূত্ৰৰ প্ৰৱক্তাসকলৰ মতে ব্যক্তিসকলৰ স্বাৰ্থক সুৰক্ষাৰ দিবৰ বাবে চৰকাৰৰ প্ৰয়োজন। অৱশ্যে এই ক্ষেত্ৰত চৰকাৰে ব্যক্তি স্বাধীনতাত হস্তক্ষেপ কৰি ইয়াৰ প্ৰতি ভাবুকিৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। এই সূত্ৰই ব্যক্তিৰ স্বাধীন ইচ্ছাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়াৰ বাবে কিছু ক্ষেত্ৰত ব্যক্তিবাদৰ সৈতেও জড়িত। উদাৰমূলক সূত্ৰক 'কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰৰ সূত্ৰ', 'সংশোধনবাদী' অথবা

'সংশোধনমূলক উদাৰবাদ' বুলিও জনা যায়।

- **মার্ক্সবাদী সূত্ৰ (The Marxist Theory) ঃ** এই সূত্ৰ ৰাষ্ট্ৰৰ উদাৰবাদী সূত্ৰৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত। উদাৰবাদী সূত্ৰই ৰাষ্ট্ৰক গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু অনিবাৰ্য বুলি বিবেচনা কৰাৰ বিপৰীতে মাৰ্ক্সবাদী সূত্ৰই ৰাষ্ট্ৰক সম্পূৰ্ণভাৱে নাকচ কৰিছে। এই সূত্ৰ 'সংঘৰ্ষ মডেল'ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সৃষ্টি হোৱা য'ত ৰাষ্ট্ৰই অধিকাংশ লোকৰ বিপৰীতে শাসকীয় শ্ৰেণীৰ স্বাৰ্থ ৰক্ষা কৰে বুলি পূৰ্বধাৰণা কৰা হয়। শাসকীয় শ্ৰেণীৰ হাতৰ আহিলা ৰূপে ৰাষ্ট্ৰক লক্ষ্য কৰা হয়। মাৰ্ক্সবাদী সূত্ৰৰ মতে ৰাষ্ট্ৰৰ সংৰচনাৰ অবিহনে অধিংকাশ লোকৰ(বা কৰ্মীশ্ৰেণীৰ) অধিকাৰ ৰক্ষা কৰিবলৈ এখন শ্ৰেণীহীন সমাজ স্থাপন কৰা প্ৰয়োজন। মাৰ্ক্সবাদী সূত্ৰই শাসক শ্ৰেণী আৰু কৰ্মী শ্ৰেণীৰ সংঘৰ্ষক স্বীকাৰ কৰে আৰু সেইবাবে এই সূত্ৰই ব্যক্তিগত সম্পদ আৰু শ্ৰেণী ব্যৱস্থাক সমাজৰ পৰা নিৰ্মূল কৰাটো গুৰুত্বপূৰ্ণ বিবেচনা কৰে। মাৰ্ক্সবাদী সূত্ৰই ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাক অগ্ৰাহ্য কৰি শ্ৰেণীহীন সমাজৰ পোষকতা কৰে যাতে সংখ্যালঘূ হ'লেও সকলো নাগৰিকৰ স্বাৰ্থ ৰক্ষা হয়।
- **গান্ধীবাদী সূত্ৰ (The Gandhian Theory) ঃ** মহাত্মা গান্ধীয়ে নাগৰিকসকলক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণত প্ৰয়োজনীয় স্বাধীনতা প্ৰদান কৰি ৰাষ্ট্ৰৰ সংক্ষিপ্ত ভূমিকাত বিশ্বাস কৰিছিল। গান্ধীবাদী সূত্ৰই ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতাৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। গাঁওসমূহক স্ব প্ৰজাতন্ত্ৰ বিবেচনা কৰা হৈছিল। গান্ধীবাদী সূত্ৰই ব্যক্তিবাদৰ পোষকতা কৰা নাছিল। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে এই সূত্ৰই চৰকাৰৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ প্ৰক্ৰিয়াত সম্প্ৰদায়সমূহক অন্তৰ্ভুক্ত কৰাত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। মহাত্মা গান্ধী আছিল ৰাষ্ট্ৰৰ হস্তক্ষেপমূলক ভূমিকাৰ বিৰোধী। তেওঁ 'স্বৰাজ্য' ক ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শমূলক ৰূপ বুলি গ্ৰহণ কৰিছিল। স্বৰাজ্য হৈছে ৰাষ্ট্ৰ পৰিচালনাত নিজৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকাৰ অধিকাৰৰ বিষয়ে জ্ঞাত তথা সচেতন নাগৰিকসকলৰ স্ব শাসন অথবা স্ব চৰকাৰ।

২.৪ নাগৰিক সমাজ (CIVIL SOCIETY)

1980 চনৰ পৰা নাগৰিক সমাজৰ ধাৰণাই গতি লাভ কৰে। নাগৰিক সমাজৰ প্ৰতি শেহতীয়াকৈ প্ৰদান কৰা গুৰুত্বৰ উৎস হৈছে সামাজিক আন্দোলন অথবা ৰাষ্ট্ৰৰ বিৰুদ্ধে ব্যক্তিৰ অসন্তোষ। নাগৰিক সমাজ হৈছে সম্প্ৰদায় আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ মাজত থকা ৰিক্ত স্থান।

বিশ্বৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত সামবাদী আৰু পুঁজিবাদী উভয় প্ৰকাৰৰ চৰকাৰৰ বিফলতাৰ ফলতে নাগৰিক সমাজৰ ধাৰণা জনপ্ৰিয় হ'বলৈ ধৰে। বহু গৱেষক আৰু বিদ্বানৰ মতে নাগৰিক সমাজ হৈছে গণতন্ত্ৰৰ মূল ভেঁটি। নাগৰিক সমাজ ব্যক্তিগত অথবা ঘৰুৱা ভিত্তিক কাৰ্যসূচীৰ পৰিৱৰ্তে ৰাজহুৱা জীৱনৰ সৈতে অধিক জড়িত। স্বেচ্ছাসেৱী সংগঠন, গণমাধ্যম, পেছাদাৰী সংগঠন, ট্ৰেড ইউনিয়ন আদিত ৰাইজৰ অংশগ্ৰহণক নাগৰিক সমাজৰ সৈতে প্ৰায় সম্পৰ্কিত কৰা হয়। নাগৰিক সমাজৰ আভ্যন্তৰীণ অংশৰূপে জড়িত নাগৰিকসকলৰ ক্ষেত্ৰত বাক স্বাধীনতাক এক

গুৰুত্বপূৰ্ণ অধিকাৰ বুলি গণ্য কৰা হয়। অৱশ্যে এই ক্ষেত্ৰত ৰাষ্ট্ৰৰ চৰম ক্ষমতাক স্বীকৃতি দিয়া পাৰ্থক্য হৈছে নাগৰিক সমাজৰ ধাৰণা কেৱল সামন্ততান্ত্ৰিক সমাজৰ ভাঙোনৰ পৰা সৃষ্টি হৈছে। ৰাষ্ট্ৰই উপভোগ কৰা চৰম ক্ষমতাক নাগৰিক সমাজে প্ৰত্যাখান কৰাৰ চেষ্টা কৰিছে।

জন লক (John Locke) [1632-1704] য়ে ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়সমূহক নাগৰিক সমাজৰ পৰা পৃথক কৰাত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে। কার্ল মার্ক্সৰ মতে, নাগৰিক সমাজ অথবা তেনে ধৰণৰ গোটৰ কেৱল পুঁজিবাদী শ্ৰেণীৰ সৈতে বিকাশ হয়।

কিয়েন (Keane) [1998] য়ে লিখা অনুসৰি সমাজ হৈছে, ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰশাসনীয় অনুষ্ঠানৰ পৰা পৃথক বজাৰৰ আদান প্ৰদান, দাতব্য গোট, ক্লাৱ আৰু স্বেচ্ছাসেৱী সংগঠন, স্বতন্ত্ৰ গীৰ্জাঘৰ আৰু প্ৰকাশন গৃহৰ এক সামাজিক জীৱনৰ পৰিসীমা।

এলেকজেণ্ডাৰ ডে টকুভাইলে (Alexander de Tocqueville) স্বতন্ত্ৰ সংস্থাৰ বিকাশত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল যাতে নাগৰিক সমাজৰ প্ৰকৃত গুণৰ বিকাশ হয়। আনহাতে গ্ৰামস্কিয়ে নাগৰিক সমাজক তৰ্ক আৰু ধাৰণা-অৱধাৰণাৰ আলোচনা, মূল্যবোধ আৰু অৰ্থ নিৰূপণৰ মঞ্চ ৰূপে বিবেচনা কৰিছিল।

২.৪.১ নাগৰিক সমাজৰ কাৰ্যাৱলী (Functions of Civil Society)

জাৰ্মান ৰাজনৈতিক বিজ্ঞানী **মাৰ্কেল** আৰু **লৱেথৰ** কাৰ্যকৰী মডেল (Function Model) ৰ মতে নাগৰিক সমাজৰ ৫টা অত্যাৱশ্যকীয় কাৰ্য আছে। এইসমূহ হৈছে—

- নাগৰিক সমাজে নাগৰিকসকলৰ অধিকাৰ আৰু ব্যক্তিগত জীৱনক সুৰক্ষা প্ৰদান কৰিব লাগে।
- নাগৰিক সমাজ ৰাষ্ট্ৰ আৰু নাগৰিক মাজৰ মধ্যস্থতাকাৰী হ'ব লাগিব।
- গণতন্ত্ৰৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংগৰূপে নাগৰিক সমাজে নাগৰিকসকলক তেওঁলোকৰ অধিকাৰ আৰু দায়িত্বৰ বিৰুদ্ধে সচেতন কৰি তুলিব লাগে।
- সম্প্ৰদায় নিৰ্মাণ আৰু সংহতি ৰক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত নাগৰিক সমাজে সহায় কৰে।
- গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাত নাগৰিক সমাজে ৰাজহুৱা মত বিনিময়ৰ মঞ্চৰূপে কাৰ্য কৰে। লগতে ই তৰ্ক আৰু বিভিন্ন ধাৰণা তথা ৰাইজৰ বিষয়সমূহ আলোচনা কৰাৰো মঞ্চ প্ৰদান কৰে।

  গতিকে নাগৰিক সমাজ ৰাষ্ট্ৰ আৰু ৰাজনৈতিক পৰিসীমাৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ কিন্তু ইয়াৰ সৈতে অন্তৰংগভাৱে যোগাযোগ ৰক্ষা কৰি চলে।

  নাগৰিক সমাজৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ পিছত এইবাৰ ৰাজনৈতিক সমাজশাস্ত্ৰৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱধাৰণা আমোলাতন্ত্ৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

২.৫ আমোলাতন্ত্ৰ (BUREAUCRACY)

সমাজতত্ত্বৰ অক্সফৰ্ড অভিধান (Oxford Dictionary)ৰ মতে আমোলাতন্ত্ৰ হৈছে প্ৰশাসনীয় বিষয়াৰ গোট তথা প্ৰশাসনৰ এক নিৰ্দিষ্ট ব্যৱস্থাৰ সৈতে জড়িত প্ৰক্ৰিয়া আৰু কাৰ্য, উদাহৰণস্বৰূপে এখন ৰাষ্ট্ৰ অথবা আনুষ্ঠানিক সংগঠন। আমোলাতন্ত্ৰ সংজ্ঞাৰ আক্ষৰিক অৰ্থ হৈছে ডেস্ক অথবা কাৰ্যালয়ৰ শাসন।

মেক্স ৱেবাৰে (Max Weber) আমোলাতান্ত্ৰিক সংগঠনক উচ্চস্তৰত বিকশিত শ্ৰম বিভাজনৰ মঞ্চ ৰূপে লক্ষ্য কৰিছিল। কাৰ্ল মাক্সৰ মতে আমোলাতন্ত্ৰ হৈছে ৰাষ্ট্ৰ প্ৰশাসনৰ এনে আহিলা যাৰ জৰিয়তে শাসক শ্ৰেণীক দমন আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়। মাক্সৰ মতে প্ৰকৃততে আমোলাতন্ত্ৰক পুঁজিবাদী স্বাৰ্থক বিৰোধিতা কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। কিন্তু পৰৱৰ্তী সময়ত আমোলাতন্ত্ৰই সাধাৰণ জনতাৰ পৰিৱৰ্তে কেইজনমান মুষ্টিমেয় লোকৰ স্বাৰ্থৰক্ষাৰ বাবে সেৱা আগবঢ়াবলৈ লয়।

পূৰ্বৱৰ্তী শাখাত শিতানত আমি তৰ্কসংগত-বৈধ কৰ্তৃত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিলো। আমোলাতন্ত্ৰ হৈছে এই ধৰণৰ কৰ্তৃত্বৰে প্ৰতিফলন। আধুনিক সমাজত আমোলাতান্ত্ৰিক সংগঠনৰ দমনৰ ফলত সমাজ সংগঠনৰ বাবে আনুষ্ঠানিক যুক্তিযুক্ততাৰ প্ৰভাৱশীলতা বৃদ্ধি হৈছে।

২.৫.১ আমোলাতন্ত্ৰৰ বৈশিষ্ট্য (Characterisitics of Bureaucracy)

ৱেবাৰে আমোলাতন্ত্ৰৰ কেতবোৰ আদৰ্শগত বৈশিষ্ট্য আঙুলীয়াই দেখুৱাইছে। তেওঁ এনে ধৰণৰ আদৰ্শগত প্ৰকাৰৰ সংগঠনৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিছে যাক তেওঁ 'আমোলাতন্ত্ৰ' বুলি অভিহিত কৰিছে। ৱেবাৰে উল্লেখ কৰা আমোলাতন্ত্ৰৰ এনে 'আদৰ্শগত প্ৰকাৰ'ৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ হৈছে-

- আমোলাতান্ত্ৰিক সংগঠন কঠিন নীতি-নিয়মেৰে পৰিচালিত হয়। এই নিয়মসমূহ নৈৰ্ব্যক্তিক আৰু নিৰপেক্ষ।
- এটা আমোলাতান্ত্ৰিক সংগঠনত সদস্যসকলৰ কাৰ্যাৱলী স্পষ্টভাৱে নিৰ্ধাৰণ কৰা থাকে। আমোলাতন্ত্ৰত শ্ৰমৰ স্পষ্ট আৰু পৰিষ্কাৰ বিভাজন থাকে।
- আমোলাতান্ত্ৰিক পদ্ধতিত পদৰ অনুক্ৰম থাকে। এজন নেতা অথবা আমোলাতান্ত্ৰিক মুৰব্বীৰ অধীনত বহুকেইজন সহযোগী থাকে যিসকলৰ অধীনতো বহুত কেইজন সহযোগী থাকে।
- নিয়ন্ত্ৰণৰ ক্ষেত্ৰতো নিৰ্দিষ্ট নিয়ম থাকে। জ্যেষ্ঠ বিষয়াই তেওঁৰ কনিষ্ঠসকলক নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। এনে ধৰণৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ অধিকাৰ বিষয়াজনে ব্যক্তিগত গুণৰ বাবে নহয় বৰঞ্চ ইতিমধ্যে প্ৰৱৰ্তন কৰা নীতি-নিয়মৰ বাবেহে লাভ কৰে।
- আমোলাতান্ত্ৰিক গাঁথনিত প্ৰশাসক আৰু স্বত্বাধিকাৰীৰ বিভাজন থাকে।
- ইয়াত কোনো একছেটিয়া নিয়ন্ত্ৰণ নাথাকে কাৰণ কোনো ব্যক্তি অদক্ষ বুলি

প্ৰমাণিত হ'লে তেওঁক আঁতৰাই দিয়া অথবা নিলম্বিত কৰাৰ সম্ভাৱনা থাকে।

- আমোলাতান্ত্ৰিক সংগঠনত নীতি-নিয়মসমূহ মৌখিকভাৱে প্ৰৱৰ্তন কৰাৰ পৰিৱৰ্তে এইসমূহ লিখিত ৰূপত গ্ৰহণ কৰা হয় যাতে কোনো অস্পষ্ট ধাৰণা নাথাকে অথবা নিয়মৰ দুৰ্ব্যৱহাৰ নহয়। ইয়াৰ দ্বাৰা আমোলাতান্ত্ৰিক সংগঠনৰ মসৃণ পৰিচালনা নিশ্চিত কৰা হয়।

অনুশীলনী ২.২

উদাহৰণৰ সহায়ত এটা আমোলাতান্ত্ৰিক সংগঠনৰ কাৰ্য পৰিচালনা ব্যাখ্যা কৰক।

.....

.....

.....

২.৬ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা (POLITICAL SYSTEM)

ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ধাৰণাক বুজিবলৈ হ'লে পদ্ধতিগত দৃষ্টিভংগী (Systems Approach)ৰ সহায় ল'ব লাগিব। পদ্ধতিগত দৃষ্টিভংগীৰ মূল বিষয়বস্তু হৈছে যে সকলো সামাজিক, ৰাজনৈতিক পৰিঘটনা একত্ৰিতভাৱে পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল। গতিকে সমাজৰ এটা দিশ নুবুজাকৈ আন এটা দিশ বুজাটো সম্ভৱ নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে আইন কেনেদৰে প্ৰণয়ন হয় সেইকথা জানিবলৈ আমি বিধায়িনী ব্যৱস্থাক ভালদৰে জানিব লাগিব।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বত ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাই এক গুৰুত্বপূৰ্ণ আভ্যন্তৰীণ স্থান দখল কৰি আছে। ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা সামাজিক সংগঠনৰ সদস্যসকলৰ সৈতে সম্পৰ্কিত। কেতবোৰ উপ ব্যৱস্থাৰে ই গঠন হৈছে যিয়ে কেতবোৰ নিৰ্দিষ্ট কাৰ্য সম্পাদন কৰে। ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা ৰাষ্ট্ৰৰ পৰা ভিন্ন। এটা ক্ষেত্ৰ আৰু ইয়াৰ ব্যক্তিসকলৰ ওপৰত ৰাষ্ট্ৰৰ সাৰ্বভৌমত্বক প্ৰমাণ কৰে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাই। আনহাতে ইতিহাসৰ বিভিন্ন সময়ত এখন ৰাষ্ট্ৰত বিভিন্ন ধৰণৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা থাকিব পাৰে।

মেক্স ৱেবাৰৰ মতে, ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা হৈছে এক মানৱ সমূদায় যিয়ে এক নিৰ্দিষ্ট এলেকাৰ ভিতৰত সামৰিক শক্তিৰ বৈধ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত সফলতাৰে একচ্ছত্ৰী অধিকাৰ দাবী কৰে।

ডেভিদ ইষ্টন (David Easton)ৰ মতে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা হৈছে যিকোনো সমাজত আদান-প্ৰদানৰ পদ্ধতি, যাৰ মাধ্যমত মূল্যবোধৰ বান্ধোন আৰু কৰ্তৃত্বমূলক আৱণ্টন সৃষ্টি আৰু প্ৰৱৰ্তন হয়।

গেব্ৰিয়েল এ আলমণ্ড (Gabriel A. Almond) আৰু জেমছ এছ ক'লমেনে (James S. Coleman) ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাক সমাজত প্ৰচলিত পদ্ধতিৰ ৰক্ষণা-বেক্ষণ আৰু সংস্কাৰ

সাধনৰ বৈধ নির্দেশনাৰূপে ব্যাখ্যা কৰিছে।

ৰ্বাট এ ডেল (Robert A. Dahl) ৰ মতে, এক ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা হৈছে মানৰ সম্পর্কৰ যিকোনো ধাৰাবাহিক পদ্ধতি য'ত এক গুৰুত্বপূর্ণ পর্যায়লৈ ক্ষমতা, শাসন আৰু কর্তৃত্ব জড়িত হৈ থাকে।

২.৬.১ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্য (Characteristics of Political System)

গেব্রিয়েল এ আলমণ্ডৰ মতে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ চাৰিটা বৈশিষ্ট্য আছে-

- প্রকৃতিগতভাৱে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা সার্বজনীন। আদিম অথবা আধুনিক, উন্নত অথবা উন্নয়নশীল প্রতিখন সমাজতে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা থকা দেখা যায়।
- ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ কার্যাৱলীৰ ক্ষেত্রতো সার্বজনীনতা দেখা যায়।
- সকলো ধৰণৰ ৰাজনৈতিক সংৰচনা, লাগে সেয়া আদিম সমাজতে অথবা আধুনিক সমাজতে হওক বহুমুখী কার্যক্ষমতাসম্পন্ন হয়। এটা ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাই প্রকাৰ আৰু বিশেষত্ব নির্বিশেষে বিভিন্ন দিশত কার্য কৰিবলৈ সক্ষম হয়।
- সাংস্কৃতিক দিশত ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাসমূহ মিশ্রিত প্রকাৰৰ হয়। ইয়াত আধুনিক সমাজৰ কেতবোৰ উপাদানৰ লগতে আদিম সময়ৰো উপাদান নিহিত হৈ থাকে।

ৰাইজৰ প্রয়োজন আৰু তেওঁলোকৰ ওচৰত উপলব্ধ অর্থনৈতিক সম্পদৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি এই পর্যন্ত বহু ধৰণৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা থকা দেখা যায়। কোনো ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা মুক্ত অথবা বন্ধ প্রকৃতিৰ হ'ব পাৰে। এক মুক্ত ব্যৱস্থাত ভৱিষ্যতে নীতি-নিয়মসমূহৰ পৰিৱর্তন সাধন কৰাৰ সম্ভাৱনা থাকে। সদস্যসকলৰ প্রয়োজন পূৰণ কৰাৰ ক্ষেত্রত এই ব্যৱস্থা অধিক মুক্ত প্রকৃতিৰ হয়। আনহাতে বন্ধ প্রকৃতিৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত বর্হিমুখী পৰিৱর্তনৰ পদ্ধতি অধিক কঠিন হয়। এটা বন্ধ প্রকৃতিৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা নতুন ধৰণৰ নীতি-নিয়ম গ্রহণ কৰাত বিশ্বাসী নহয়।

২.৬.২ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ৰূপ (Forms of Political Systems)

- **গণতন্ত্র** (Democracy) ঃ এই ধৰণৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাই নাগৰিকৰ পূর্ণ অংশগ্রহণৰ অনুমতি প্রদান কৰে। নেতা নির্বাচনৰ ক্ষেত্রত গণতন্ত্রই মুক্ত আৰু নিকা নির্বাচনৰ অনুমতি প্রদান কৰাৰ লগতে ক্ষমতাৰ কাৰণে প্রতিযোগিতাৰ এক ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰূপে কার্য কৰে। দুই ধৰণৰ গণতান্ত্রিক পদ্ধতি আছে প্রত্যক্ষ গণতন্ত্র আৰু প্রতিনিধিত্বমূলক গণতন্ত্র। প্রত্যক্ষ গণতন্ত্রত চৰকাৰী বিষয়ত নাগৰিকসকলে প্রধানকৈ অংশগ্রহণ কৰে। আনহাতে প্রতিনিধিত্বমূলক গণতন্ত্রত নাগৰিকসকলে প্রতিনিধি নির্বাচন কৰে আৰু তেওঁলোকে চৰকাৰী

প্ৰক্ৰিয়াত অংশ লয়।

- **গণৰাজ্য** (Republic) ঃ যিকোনো ধৰণৰ চৰকাৰ যি কৰ্তৃত্বমূলক অথবা ঐতিহ্যমূলক নহয় তাক গণৰাজ্য আখ্যা দিব পাৰি। গণৰাজ্যত চৰকাৰ নাগৰিকসকলৰ ওচৰত জৱাবদিহী হয়। কিছু ক্ষেত্ৰত প্ৰতিনিধিত্বমূলক গণতন্ত্ৰক গণৰাজ্য আখ্যা দিয়া হয়।
- **ৰাজতন্ত্ৰ** (Monarchy) ঃ এনে ধৰণৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত এজন শাসকক সাধাৰণতে ৰাইজ অথবা তেওঁলোকৰ প্ৰতিনিধিয়ে নিৰ্বাচন নকৰে। চৰকাৰত ৰজাজনৰ কথাই শেষ কথা হয় তেওঁৰ শাসনকালৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট সময়সীমা নাথাকে। তেওঁৰ ক্ষমতাদখলৰ ইচ্ছা যিমানদিনলৈ থাকে সিমানদিনলৈ অথবা আমৃত্যু তেওঁ শাসন কৰিব পাৰে।
- **সাম্যবাদ** (Communism) ঃ এনে ধৰণৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাই শ্ৰেণীহীন সমাজৰ পোষকতা কৰে। চৰকাৰে উৎপাদনৰ পদ্ধতি নিয়ন্ত্ৰণ কৰি এক সমূহীয়া মালিকীস্বত্বৰ পদ্ধতি সৃষ্টি কৰে। এনে ধৰণৰ পদ্ধতিৰে ধনী-দুখীয়াৰ প্ৰভেদ নোহোৱা কৰাৰ লগতে ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাক নিৰ্মূল কৰে।
- **একনায়কত্ববাদ** (Dictatorship) ঃ এয়া হৈছে এনে এক ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা য'ত ক্ষমতা এজন ব্যক্তি অথবা এটা পৰিয়ালৰ হাতত কেন্দ্ৰীভূত হৈ থাকে। যিজন ব্যক্তিয়ে নায়কৰ স্থান দখল কৰে তেওঁ নিজে শাসন কৰা সমাজখনৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাৰ লগতে কাৰ্য পৰিচালনাৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিব পাৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ নাগৰিক সমাজক ব্যাখ্য কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ধাৰণা বুজিবলৈ কোনটো দৃষ্টিভংগীয়ে সহায় কৰে?

.....

.....

২.৭ ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি (Political Economy)

ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিত সাধাৰণতে কম-বেছি পৰিমানে অৰ্থনৈতিক প্ৰশ্নৰ বিষয়সমূহ জড়িত হৈ থাকে। অষ্টাবিংশ শতিকাৰ ফ্ৰান্স আৰু ইংলেণ্ডৰ নৱজাগৰণৰ পিছত এই বিষয়টোৰ উত্থান হয়। ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি সংজ্ঞাক আৰম্ভণিতে উৎপাদনৰ অধ্যয়ন, ক্ৰয়-বিক্ৰয়ৰ কাৰ্য আৰু ইয়াৰ সৈতে আইন, সীমাশুল্ক আৰু চৰকাৰৰ সম্পৰ্কক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

ৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থনীতি অধ্যয়ন কৰিবলৈ অষ্টাবিংশ শতিকাত এই ধাৰণাই গঢ় লৈ উঠে। ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিবিদ যেনে জন লক, আদাম স্মিথ, ডেভিদ ৰিকার্ড আৰু কার্ল মার্ক্সে মূল্যবোধৰ শ্ৰমসূত্ৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল, এই সূত্ৰ অনুসৰি মূল্যবোধৰ প্ৰকৃত উৎস হৈছে শ্ৰম। ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিয়ে ইয়াৰ লগতে সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক সম্পৰ্কত দিনক দিনে গুৰুত্ব বৃদ্ধি পোৱা প্ৰযুক্তিৰ বিকাশকো সামৰি লৈছে।

ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি হৈছে অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক আচৰণ অধ্যয়নৰ ভিন্ন ধৰণৰ অথচ সম্পৰ্কিত দৃষ্টিভংগী আৰু এয়া অনুসন্ধানৰ অন্য ক্ষেত্ৰৰ সৈতে অৰ্থনীতিক সংযুক্তকৰণৰ সৈতে যথেষ্ট পৃথক বিষয়। ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিক সাধাৰণতে অৰ্থনীতি, আইন আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আন্তঃসম্পৰ্কীয় অধ্যয়নক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয় আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা ৰাজনৈতিক সংগঠন, ৰাজনৈতিক পৰিৱেশ আৰু পুঁজিবাদে ইটোৱে সিটোক কেনেকৈ প্ৰভাৱিত কৰে সেয়া জানিবলৈ চেষ্টা কৰা হয়। ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিয়ে মূলতঃ উৎপাদনৰ পদ্ধতি, নিৰ্দিষ্টভাৱে পুঁজি আৰু এইসমূহে কেনেদৰে অৰ্থনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াৰ সৈতে জড়িত হয় সেয়া জানিবলৈ প্ৰয়াস কৰে।

পুৰণি ধাৰাৰ ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিবিদ আদাম স্মিথে ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰিছে, জননেতা অথবা বিধায়কৰ বিজ্ঞানৰ এটা শাখা। এংগেলছৰ মতে ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিয়ে অস্তিত্ব ৰক্ষাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সামগ্ৰীৰ উৎপাদন আৰু আদান প্ৰদানৰ নিয়মক অধ্যয়ন কৰে। আক্ষৰিক অৰ্থত এয়া হৈছে এনে অৰ্থনীতি যাৰ ব্যক্তিবিশেষৰ পৰিৱৰ্তে সম্প্ৰদায়, ৰাষ্ট্ৰ অথবা সামগ্ৰিকভাৱে সমাজৰ সৈতে সম্পৰ্ক থাকে। ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিয়ে ৰাজনৈতিক আদৰ্শক কেনেকৈ অৰ্থনৈতিক সূত্ৰ আৰু পদ্ধতিয়ে প্ৰভাৱিত কৰে সেই বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে। অৰ্থনীতি, আইন আৰু ৰাজনীতিৰ মাজৰ সম্পৰ্ক আৰু বিভিন্ন ধৰণৰ সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থা যেনে পুঁজিবাদ, সমাজবাদ আৰু সাম্যবাদত কেনেকৈ সংগঠনসমূহ গঢ় লৈ উঠে তাৰ অধ্যয়নেই হৈছে ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি। কেনেকৈ ৰাজহুৱা আঁচনি নিৰ্মাণ আৰু বলৱৎ হয় সেয়া বিশ্লেষণ কৰে ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিয়ে। এয়া হৈছে অৰ্থনীতিৰ এনে এটা শাখা যিয়ে ৰাজনীতি আৰু অৰ্থনীতিৰ সংযোগে অৰ্থনীতিত কেনেদৰে প্ৰভাৱিত কৰে সেয়া লক্ষ্য কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে শাসনত থকা ৰাজনৈতিক দলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি অৰ্থনীতিয়ে বিভিন্ন দিশলৈ গতি কৰিব পাৰে।

ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিৰ ওপৰত এই চমু আলোচনাৰ পিছত আমি এতিয়া ৰাজনৈতিক সমাজশাস্ত্ৰৰ মূল অৱধাৰণাৰূপে ৰাজনৈতিক দলৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

২.৮ ৰাজনৈতিক দল (POLITICAL PARTIES)

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ বিষয়ে ভালদৰে বুজিবলৈ হ'লে ৰাজনৈতিক দলৰ বিষয়ে জানিব লাগিব। সমাজ আৰু চৰকাৰৰ মাজৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ সংৰচনা হৈছে ৰাজনৈতিক দল। ৰাজনৈতিক দলসমূহে সমাজৰ সাধাৰণ ৰাইজ আৰু চৰকাৰৰ মাজত এক সংযোগৰূপে কাৰ্য কৰে। ৰাজনৈতিক দলৰ অস্তিত্ব অবিহনে গণতন্ত্ৰৰ কথা ভাবিব নোৱাৰি।

২.৮.১ অর্থ আৰু সংজ্ঞা (Meaning and Definition)

সময়ৰ সৈতে ৰাজনৈতিক দলৰ বিভিন্ন সংজ্ঞা আৰু বিশ্লেষণ থকা দেখা যায়।

ডেম'ক্রেচী এনচাইক্লপেডিয়াৰ মতে ৰাজনৈতিক দল হৈছে গোট বা সংগঠন যিয়ে এক নির্দিষ্ট লেবেলৰ অধীনত কার্যালয়ত প্রার্থী প্রক্ষেপ কৰাৰ প্রয়াস কৰে। আধুনিক ৰাজনীতিত দলসমূহ হৈছে অন্যতম গুৰুত্বপূর্ণ সংগঠন।

লুকাক্চ (Lukacs)ৰ মতে দল হৈছে দল হৈছে শ্রেণী সচেতনতা (সর্বহাৰা শ্রেণী)ৰ দৃশ্যমান আৰু সংগঠিত স্বৰূপ।

জোচেফ এ স্কুমপিটাৰ (Joseph A. Schumpeter)ৰ মতে দল হৈছে এনে এটা গোট যাৰ সদস্যসকলে ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ বাবে প্রতিযোগিতামূলক সংঘর্ষত অৱতীর্ণ হোৱাৰ প্রস্তাৱ আগবঢ়ায়।

এইচ ডি লাচৱেল (H. D. Lasswell) আৰু **এ কাপলানে** (A. Kaplan) দলক এনে এটা গোট বুলি ব্যাখ্যা কৰিছে যিয়ে সামগ্রিকভাৱে বিভিন্ন প্রসংগ প্রস্তুত আৰু নির্বাচনত প্রার্থী প্রক্ষেপ কৰে।

এডমাণ্ড বার্কৰ মতে, দল হৈছে ৰাইজৰ এটা অংশ যিসকলে নিজৰ মাজত সন্মত হোৱা কেতবোৰ মূল নীতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰাষ্ট্রীয় বিষয়ত সংযুক্তভাৱে প্রচেষ্ট চলায়। এই সংজ্ঞাই দলক এক আদর্শগত গোট ৰূপে গুৰুত্ব প্রদান কৰিছে।

ৱেবাৰৰ মতে ৰাজনৈতিক দল হৈছে এক সহযোগিতামূলক সামাজিক সম্পর্ক যিয়ে এক সহকাৰী গোটত ইয়াৰ নেতাসকলৰ বাবে ক্ষমতা সুৰক্ষিত কৰাৰ বাবে উৎসর্গিত আৰু ইয়াৰ লক্ষ্য হৈছে ইয়াৰ সদস্যসকলৰ বাবে আদর্শগত অথবা বস্তুগত দিশত সুবিধা আদায় আৰু ইয়াৰ ভিতৰত কেতবোৰ লক্ষ্যৰ আঁচনিৰ বাস্তৱীকৰণ অথবা ব্যক্তিগত সুবিধা আদায় অথবা দুয়োটা দিশ অন্তর্ভুক্ত হ'ব পাৰে।

২.৮.২ ইয়াৰ কার্যাৱলী আৰু প্রকাৰ (Its Functions and Types)

এন্দ্রিউ হেইউডে ৰাজনৈতিক দলৰ প্রধান ছটা কার্য তালিকাভুক্ত কৰিছে। এইসমূহ হৈছে-

- প্রতিনিধিত্ব
- অভিজাত গঠন আৰু নিযুক্তি
- লক্ষ্য নির্ধাৰণ
- আগ্রহ সৃষ্টি আৰু একত্রীকৰণ
- সামাজিকীকৰণ আৰু সংহতিকৰণ
- সংগঠন আৰু চৰকাৰ

নেতৃত্বৰ আধাৰত ৰাজনৈতিক দলক কেইবাটাও ভাগত ভগাব পাৰি-

- সদস্য আৰু গণ দল
- প্ৰতিনিধিত্বমূলক আৰু সুসংহত দল
- সাংবিধানিক আৰু বিপ্লৱী দল
- বাওঁপন্থী আৰু সোঁপন্থী দল

অনুশীলনী ২.৩

নিজৰ অঞ্চলৰ ৰাজনৈতিক দলৰ উদাহৰণ দিয়ক আৰু ইয়াৰ আদৰ্শসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

.....

.....

.....

.....

২.৯ প্ৰভাৱ গোষ্ঠী (PRESSURE GROUPS)

প্ৰভাৱ গোষ্ঠীৰ ধাৰণা সম্ভৱতঃ প্ৰথমে পিটাৰ অডেগার্ডে (Peter Odegard) ১৯২৮ চনত প্ৰকাশিত তেওঁৰ গ্ৰন্থ 'Pressure Politics:The Story of the Anti-Saloon League' ত ব্যৱহাৰ কৰিছিল। প্ৰভাৱ গোষ্ঠী আৰু একে স্বাৰ্থজড়িত গোটক একাকাৰ কৰিব পৰা নাযায়। একে স্বাৰ্থজড়িত গোটসমূহ তেওঁলোকৰ দাবী পূৰণ কৰিবলৈ গঠন হয়। এয়া স্থায়ী, অৰ্ধ স্থায়ী অথবা তদৰ্থ হ'ব পাৰে। যেতিয়া এনে গোটে বন্ধ দিয়া অথবা ধৰ্ণা দিয়া, অৱৰোধ কৰা আদি বিভিন্ন ধৰণে চাপ দিয়ে তেতিয়া এই গোটসমূহক প্ৰভাৱ গোষ্ঠী আখ্যা দিব পৰা যায়। চৰকাৰক সমালোচনা কৰাৰ অধিকাৰ থাকে প্ৰভাৱ গোষ্ঠীৰ। প্ৰভাৱ গোষ্ঠীয়ে গ্ৰহণ কৰা প্ৰধান পন্থাসমূহ হৈছে বিক্ষোভ প্ৰদৰ্শন, হেঁচা প্ৰয়োগ, গোহাৰি জনোৱা, গণ মাধ্যমত প্ৰচাৰ। প্ৰভাৱ গোষ্ঠীৰ উদাহৰণ হৈছে এমনেষ্টি ইণ্টাৰনেশ্যনেল, গ্ৰীণপিচ, ট্ৰেড ইউনিয়ন আদি। অসমৰ কৃষক মুক্তি সংগ্ৰাম সমিতিৰ কাৰ্যসমূহো কম-বেছি পৰিমানে প্ৰভাৱ গোষ্ঠীৰ কাঠামোৰ ভিতৰত পৰে। এই সংগঠনটোৱে ৰাজ্যৰ পাহাৰীয়া আৰু অস্থিৰ এলেকাত নদীবান্ধ নিৰ্মাণ কাৰ্যত চৰকাৰক ধাৰাবাহিকভাৱে বাধা প্ৰদান কৰি আহিছে।

'Oxford dictionary of sociology'ৰ মতে প্ৰভাৱ গোষ্ঠী হৈছে এটা নিৰ্দিষ্ট গোট, চৰকাৰ, বৃহত্তৰ প্ৰেক্ষাপটত ৰাইজ অথবা অন্য একে স্বাৰ্থজড়িত গোটৰ স্বাৰ্থক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিবলৈ গঠন হোৱা ব্যক্তিৰ গোট, নিয়োগকৰ্তা অথবা একত্ৰিত হোৱা অন্য সংগঠনৰ সমূহ।

কাষ্টলছ (Castles) (১৯৬৭) ৰ মতে চাপ গোট হৈছে চৰকাৰী কাৰ্যৰ মাধ্যমত অথবা ইয়াৰ অবিহনে ৰাজনৈতিক পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰা যিকোনো গোট আৰু যি গোট

সেইসময়ৰ চৰকাৰত প্ৰতিনিধিত্ব কৰা ৰাজনৈতিক দল নহয়।

ডব্লিউ জে এম মেকেঞ্জি (W. J. M. Mackengie) (১৯৫৫)ৰ মতে চাপ গোট হৈছে আনুষ্ঠানিক সংৰচনা আৰু বাস্তৰ সমূহীয়া স্বাৰ্থ দুয়োটাই থকা সংগঠিত গোটৰ ক্ষেত্ৰ, যি পৰ্যায়লৈকে তেওঁলোকে ৰাজহুৱা বিভাগৰ সিদ্ধান্ত প্ৰভাৱিত কৰে।

২.৯.১ প্ৰভাৱ গোষ্ঠীৰ কাৰ্যাৱলী (Functions of Pressure Groups)

প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহে বহুকেইটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰ্য সম্পাদন কৰে। ইয়াৰ ভিতৰত আছে-

- **প্ৰতিনিধিত্ব** (Representation) ঃ যিসমূহ গোটৰ স্বাৰ্থক নিৰ্বাচনী প্ৰক্ৰিয়াৰ মাধ্যম অথবা ৰাজনৈতিক দলৰ দ্বাৰা অৱহেলা কৰা হৈছে অথবা উপযুক্ত ধৰণে উপস্থাপন কৰা হোৱা নাই তেনে গোটৰ স্বাৰ্থক সঠিকভাৱে উপস্থাপন অথবা ইয়াত গুৰুত্ব দিবলৈ চাপ গোটে এক মঞ্চ প্ৰদান কৰে।
- **ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণ** (Political Partcipation) ঃ ৰাজনৈতিক সংহতিৰ ক্ষেত্ৰত এই গোটসমূহে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। গোহাৰি জনোৱা, শ্লগান দিয়া অথবা অন্য ধৰণে ৰাজনৈতিক প্ৰতিবাদ সাব্যস্ত কৰি সাধাৰণ ৰাইজৰ সমৰ্থন আদায় কৰে।
- **শিক্ষা** (Education) ঃ ৰাজনৈতিক বিষয় সন্দৰ্ভত তথ্য প্ৰদান কৰিবলৈও প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহে সহায় কৰে। এই গোটসমূহে ৰাজনৈতিক সচেতনতা সৃষ্টি কৰাতো আগভাগ লয়।
- **আঁচনি গ্ৰহণ** (Policy Formulation) ঃ আঁচনি ৰূপায়নৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহ প্ৰয়োজনীয় যদিও তেওঁলোকে প্ৰত্যক্ষভাৱে ইয়াৰ সৈতে জড়িত হৈ নাথাকে। চৰকাৰক তথ্য প্ৰদান আৰু উপদেশ দিয়াৰ বাবে প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহ হৈছে অত্যাৱশ্যকীয় সূত্ৰ।
- **আঁচনি ৰূপায়ন** (Policy Implementation) ঃ কিছুক্ষেত্ৰত প্ৰভাৱ গোষ্ঠীসমূহ সাধাৰণভাৱে আঁচনি গ্ৰহণ অথবা চৰকাৰক উপদেশ দিয়াৰ পৰা কিছুদূৰ আগুৱাই আঁচনি ৰূপায়ন প্ৰক্ৰিয়াতো ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। এনে ক্ষেত্ৰত গোট আৰু চৰকাৰৰ মাজত পাৰ্থক্য নোহোৱা হৈ যায়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ ৰাজনৈতিক দলৰ প্ৰধান কাৰ্যকেইটা কি কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ চাপ গোটৰ কেইটামান উদাহৰণ দিয়ক।

.....

.....

২.১০ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বত ৰাষ্ট্ৰৰ অৱধাৰণাক প্ৰায়ে চৰকাৰ, সংঘ অথবা ইয়াৰ সৈতে সম্পৰ্কিত গোটৰ সৈতে একে অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয়।
- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বক ভালদৰে বুজিবলৈ নাগৰিক সমাজ আৰু আমোলাতন্ত্ৰ, এই দুই গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱধাৰণাক বুজিব লাগিব।
- ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত বহু উপ ব্যৱস্থা আছে যেনে গণতন্ত্ৰ, ৰাজতন্ত্ৰ, গণৰাজ্য, সাম্যবাদ আৰু একনায়কত্ববাদ।
- ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি সংজ্ঞাক আৰম্ভনিতে উৎপাদনৰ অধ্যয়ন, ক্ৰয়-বিক্ৰয়ৰ কাৰ্য আৰু ইয়াৰ সৈতে আইন, সীমাশুল্ক আৰু চৰকাৰৰ সম্পৰ্কক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।
- বিভিন্ন আদৰ্শৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঠিত হোৱা ৰাজনৈতিক দলসমূহ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ অত্যাৱশ্যকীয় উপাদান।
- প্ৰভাৱ গোষ্ঠীয়ে দলসমূহৰ কাৰ্যৰ ওপৰত দৃষ্টি ৰাখে আৰু জনতাৰ স্বাৰ্থ ৰক্ষা কৰে।

২.১১ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থঃ

1) Ali Ashraf and L.N Sharma.(1983). *Political Sociology a new grammar of politics.* Hyderabad: University Press(India) Private Limited

2) Saroj Kumar Jena. (2002). *Political Sociology: A Realistic A proach.* New Delhi: Anmol Publications Pvt.Ltd.

3) P.B Rathod. (2005). *Fundamentals of Political Sociology.* Jaipur: ABD Publishers.

২.১২ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ নাগৰিক সমাজ হৈছে সম্প্ৰদায় আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ মাজৰ খালী ঠাই।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ধাৰণা বুজিবলৈ পদ্ধতিগত দৃষ্টিভংগীয়ে সহায় কৰে।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ৰাজনৈতিক দলৰ প্ৰধান ছটা কাৰ্য হৈছে প্ৰতিনিধিত্ব, অভিজাত গঠন আৰু নিযুক্তি, লক্ষ্য নিৰ্ধাৰণ, আগ্ৰহ মূষ্টি আৰু একত্ৰীকৰণ, সামাজিকীকৰণ আৰু সংহতিকৰণ, সংগঠন আৰু চৰকাৰ।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ চাপ গোটৰ কেইটামান উদাহৰণ হৈছে এমনেষ্টি ইণ্টাৰনেশ্যনেল, গ্ৰীনপিচ, ট্ৰেড ইউনিয়ন ইত্যাদি।

২.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন (MODEL QUESTIONS)

ক) চমু প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা বহলভাৱে ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ ক্ষমতাৰ অভিজাত সূত্ৰ আৰু মাৰ্ক্সবাদী সূত্ৰক তুলনা কৰি সাদৃশ্য-বৈসাদৃশ্যসমূহ উল্লেখ কৰা।

প্ৰশ্ন ৩ঃ 'অভিজাতসকলৰ ক্ৰম পৰিৱৰ্তন' বুলিলে কি বুজে?

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ঃ কৰ্তৃত্বৰ সংজ্ঞা দিয়ক। কৰ্তৃত্বৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ কি কি?

প্ৰশ্ন ২ঃ ৰাজনৈতিক দল বুলিলে কি বুজে? গণতন্ত্ৰক কেনেকৈ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ এটা প্ৰকাৰ বুলি ক'ব পৰা যায়?

প্ৰশ্ন ৩ঃ চৰকাৰৰ বিভিন্ন কাৰ্যাৱলীক চাপ গোটে কেনেদৰে নিৰীক্ষণত ৰাখে? বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ চাপ গোটসমূহ কি কি?

*** ***** ***